

NEIGALIŲ IDENTITETO DARYBA: TEORINĖS PRIELAIDOS SOCIOLOGIJOJE

Ugnė Žalkauskaitė

Kauno technologijos universitetas

Įvadas

Kaip pažymi R. Adomaitienė ir J. Mikelkevičiūtė (2001), negalios sociologija yra bendrosios sociologijos dalis, todėl holistinės negalios fenomeno analizės klausimai yra aktualūs ir reikšmingi ne tik taikomuoju, bet ir teoriniu požiūriu. M. Hetzel (2009) teigimu, neįgalieji susiduria su sunkumais, vystydami savąjį *Aš*, o kartu kurdami ir savo identitetą (asmeninį, kolektyvinį, socialinį), kadangi visuomenėje vyrauja skirtingi negalios suvokimai (vaizdiniai) ir jų interpretacijos. Tyrėja pažymi, kad kiekvienoje visuomenėje galioja atitinkami standartai, tačiau nėra aiškių ribų tarp normos ir nukrypimo (negalios). Galima teigti, kad visuomenėje vyraujantys negalios vaizdiniai, neįgaliųjų įvaizdžiai formuoja neįgaliųjų identitetą ir lemia socialinės sąveikos modelius.

Lietuvos viešajame diskurse *tapatumas* ir *identitetas* vartojamos kaip tapačios sąvokos, sinonimai. Tačiau V. Čiubrinskas (2011) sąvoką „identitetas“ apibūdina ne tik kaip tapatinimąsi (tapatumą), bet ir gretina su kitoniškumo reikšmė. Autoriaus nuomone, kitoniškumas, kaip sociokultūrinio tapatinimosi aspektas, identiteto tyrimuose laikomas ašiniu objektu. Identitetas reiškia asmeninį savęs tapatinimą su tam tikra grupe, tarsi „prisišliejimą“ prie jos, tačiau tuo pat metu išskiriant ir supriešinant pasirinktą grupę kitoms, formuojant *mes – jie* vaizdinius ir identitetą. Taigi, identitetą galima apibrėžti kaip konkrečios kategorijos priimtinumą individui ir *kito* atmetimą (Čiubrinskas, 2011).

Socialinio konstrukcionizmo atstovų P. L. Berger ir T. Luckmann (1999) teigimu, individas susiduria su gausa įvairiausių *Aš* tapatumų ir skirtybių, atsiskleidžiančių įvairiose socialinėse, istorinėse bei kultūrinėse situacijose. Identitetas, kaip socialinis procesas, kinta socialiniame kontekste, yra pliuralistinis ir dinamiškas, o ne fiksuotas (Černevičiūtė, 2008). Postmodernioji paradigma identitetą taip pat apibūdina kaip kuriamą, perkuriamą, konstruojamą ir rekonstruojamą, t. y. identitetas nėra apibrėžiamas kaip nekintanti duotybė; tai transformuojamas ir rekonstruojamas socialinis darinys (Černevičiūtė, 2008; Wagner, 2004). Identitetas – tai laisvai pasirenkamas žaidimas, teatralinis savęs pristatymas pasitelkiant vaidmenis, įvaizdžius ir veiklą, susijusią su permainomis, transformacijomis ir dramaturgine kaita; kartu identitetas yra socialinis fenomenas, kurį

konstruoja tam tikros socialinės aplinkos elementai. Identiteto egzistencija yra nepriklausoma ir kintanti. Identiteto atvirumas ir ambivalentiškumas turi būti pripažinti ir priimti kaip svarbiausi identiteto raidos elementai (Wagner, 2004). Galima teigti, kad identiteto reikšmių įgijimas ar praradimas priklauso nuo tokių specifinių veiksnių kaip socialinė sąveika, visuomenėje vyraujantis požiūris, istorinis ir kultūrinis kontekstas, individo savimonė (*Self*) ir kt. Identitetą galima conceptualizuoti kaip socialiai re/konstruojamą darinį ir tai parodo, kad identiteto daryba atskiriama nuo natūralaus pagrindo bei natūralaus evoliucionavimo. Įvairūs išoriniai veiksniai (visuomenės normos, kultūra, ideologija, istorinė raida ir pan.) užima svarbią vietą individo identiteto, kaip ir pačios savimonės formavimosi procese.

Pagrindinės sociologijos teorijos, kuriomis galima pagrįsti neįgaliųjų identiteto darybos teorines prielaidas (o kartu ir negalios socialinę prigimtį), yra struktūrinio funkcionalizmo (Parsons), socialinio konstruktyvizmo (Berger, Luckman) paradigmos, taip pat E. Goffman dramaturginės teorijos prielaidos. Darbe pateikiama šių teorijų analizė ir sintezė tyrimo objekto (neįgaliųjų identiteto) aspektu.

Tikslas – remiantis sociologijos teorijomis išnagrinėti neįgaliųjų identiteto darybos teorines prielaidas.

Uždaviniai: teoriškai išnagrinėti neįgaliųjų identiteto darybą, remiantis struktūrinio funkcionalizmo ir socialinio konstrukcionizmo paradigmomis, taip pat E. Goffman dramaturginės teorijos teiginiais.

Tyrimo metodai. Mokslinės literatūros šaltinių analizė ir interpretacija.

Struktūrinis funkcionalizmas: neįgaliųjų identitetas kaip vaidmens objektyvizavimas

Struktūrinis funkcionalizmas priklauso makrolygmens konsensuso teorinei paradigmai, kuri bendrų normų ir vertybių laikymąsi traktuoja kaip esminį bet kurios visuomenės egzistencijos principą. Galima sakyti, kad visuomenė yra sistema, veikianti susitarimo (*consensus*) ir bendrų vertybių pagrindu. Struktūrinio funkcionalizmo šalininkai, plėtodami savo teoriją, remiasi organizmo analogija, t. y. visuomenės struktūros yra priklausomos viena nuo kitos bei daro poveikį bendram visuomenės funkcionavimui (Leonavičius ir kt., 2005). Svarbu akcentuoti,

kad XX amžiaus 5–6 dešimtmetyje struktūrinio funkcionalizmo ideologija buvo dominuojanti socialinių mokslų teorija, tačiau jos reikšmė susilpnėjo išsivysčiusiose valstybėse sparčiai plintant jaunimo, etniniams, rasiniams, feministiniams ir kt. judėjimams, kurie netilpo į struktūrinio funkcionalizmo teorijos rėmus.

Talcott Parsons (1951) teigimu, visuomenės struktūrą sudaro trys pagrindinės sritys / sistemos, kurias sieja stiprus tarpusavio ryšys: *kultūros sistema* (idėjų, minčių, principų, papročių, taisyklių ir kt. teoriniai modeliai), *socialinė sistema* (institucijų ir institucionalizuotai vykstančios veiklos bei santykių tarp veikiančių individų konkrečios tvarkos modeliai) ir *asmenybės sistema* (individų pasirinkimo ir pasirinktų prioritetų konkrečioje situacijoje modeliai). Šių sistemų sąveika, vykstanti integracijos keliu, yra socialinės tvarkos (*social order*) išlaikymo prielaida (Parsons, 1951).

Svarbu pažymėti, kad T. Parsons svarbiausiu socialinės sistemos elementu laikė statusą ir vaidmenį. Jis akcentuoja, kad individo statusas (padėtis) susijęs su struktūrine socialinės sistemos pozicija, o vaidmuo – su individo veiklos turiniu toje pozicijoje. Vaidmuo struktūrinio funkcionalizmo teorinėje paradigmoje apibrėžiamas kaip institucionalizuotas normatyvinių teisių ir pareigų rinkinys (Leonavičius ir kt., 2005). Galima teigti, kad socialinė struktūra formuoja individo elgseną, todėl T. Parsons daug dėmesio skiria makrolygmens sistemų analizei, t. y. siekia atskleisti, kaip visuomenės normos, vertybės, kolektyvinės ideologijos (simbolinės sistemos) nulemia individo padėtį bei vaidmenis konkrečioje socialinėje sistemoje.

T. Parsons pažymi, kad liga gali būti traktuojama kaip nukrypimo forma. Jo teigimu, neįgalus asmuo yra pažeidžiamas dėl reakcijos į savo paties negalią ir nerimo dėl ateities. Neįgaliajam būdingas bejėgiškumas. Techninės kompetencijos stoka ir emocinis sutrikimas daro pažeidžiamu visuomenės nariu. T. Parsons teigia, kad asmuo nėra atsakingas už savo negalią, todėl jis gali būti atleidžiamas nuo „normalių“ atsakomybių, tačiau turi dėti visas pastangas į medicininį gydymą, siekdamas pasveikti, t. y. tapti įgalus visuomenės narys (Matulionis, Šedienė, 2008). Kaip pažymi G. Dewsbury ir kt. (2004), T. Parsons laikėsi nuostatos, kad ligoti asmenys (neįgalieji) turi pripažinti savo nesveikatingumą, nes tai nepriklauso nuo jų valios. Todėl jie atleidžiami nuo normalios atsakomybės ir visuomenės lūkesčių. Analizuojant šią T. Parsons poziciją, galima teigti, kad jis pasisako už medicininį modelį, nes, jo teigimu, gydymas gražina sergančiajam sveikatą ir „normalias“ socialines atsakomybes.

D. Fisher ir L. Ahern (2007) manymu, neįgalus asmuo geba išsaugoti savo socialinį vaidmenį,

jei jam pakanka socialinių, ekonominių, kultūrinių ir psichologinių išteklių, t. y. jei asmuo yra pajėgus išsaugoti savo socialinį identitetą. Priešingu atveju, dėl minėtų išteklių stokos neįgalusis atsiduria „sergančiojo vaidmenyje“ (pvz., „psichikos paciento“) ir yra priverstas su juo susitapatinti. Atlikdamas neįgaliojo vaidmenį, asmuo nelaikomas galią turintis visuomenės narys – jis tampa socialiai neįgalus, t. y. įvyksta negalios, kaip socialinio fenomeno, transformacija iš mikrolygmens į makrolygmenį. Neįgalūs asmenys skatinami dėti visas viltis į medicininį gydymą kaip į galimybę atgauti normalias kūno funkcijas ir tokiu būdu atitikti visuomenės keliamus standartus. Toks neįgalaus asmens tikėjimas ir pastangos palengvinti / išgydyti negalią rodo individo kovą už asmeninį savęs įgalinimą visuomenėje bei pastangas išsaugoti / atkurti socialinį vaidmenį. Priešingu atveju, individui susitaikius su savo negalia ir priėmus neįgaliojo vaidmenį, formuojasi neįgalaus asmens identitetas ir atitinkamas socialinis įvaizdis.

T. Parsons funkcionalistinis požiūris į ligą ir ligoto vaidmens apibrėžimas suformavo negalios, kaip socialinės deviacijos, sampratą bei įtvirtino medicininio negalios modelio koncepciją. Robert Merton (2000) teigimu, dėl savo socialinės padėties visuomenės struktūroje (socialinėje sistemoje) kai kurios individų grupės (tarp jų ir neįgalieji) negali veikti pagal tos visuomenės deklaruojamas normas, vertybes ir tikslus, kadangi pati socialinė struktūra apriboja tam tikrų socialinių grupių socialinės elgsenos galimybes (Merton, 2000). Visuomenės nuostatos ir lūkesčiai neįgaliuosius skatina / priverčia atlikti priskirtus vaidmenis („silpnojo“, „globojamojo“, „likimo nuskriaustojo“ ir kt.). Kuo labiau neįgalusis stengiasi „atlikti“ jam priskirtus vaidmenis ir pateisinti visuomenės lūkesčius, tuo didesnė išskyla anomijos ir susvetimėjimo rizika. Galima teigti, kad visuomenėje, kurioje struktūrinio funkcionalizmo teorija ir medicininis (individualusis) negalios modelis laikomi socialinės tvarkos (ideologijos) pagrindu, neįgalieji tampa segreguota, stigmatizuota ir socialinę atskirtį patiriančia visuomenės grupe.

Socialinis konstrukcionizmas: neįgaliųjų identitetas kaip tipizuota ir internalizuota objektyvioji realybė

Socialinio konstrukcionizmo grindėjai P. L. Berger ir T. Luckmann (1999) teigia, kad tikrovė yra socialiai konstruojama objektyviosios ir subjektyviosios individų patirties. Visuomenę minėti mokslininkai suvokia kaip dialektinį procesą, kurį sudaro trys etapai: eksternalizacija, objektyvacija ir internalizacija (Keurs, 2006), kuriais remiantis galima pagrįsti neįgaliųjų identiteto ir negalios, kaip socialinio konstrukto, raidą.

Eksternalizaciją P. L. Berger ir T. Luckmann apibrėžia kaip unikalų žmogaus sugebėjimą realizuoti savo prigimtį veikloje (visuomenė yra žmogaus kūrinys). Kitaip tariant, eksternalizacija – tai kultūrinio prasminio pasaulio kūrimo procesas. Eksternalizacijos dėka sukuriama tam tikra socialinė tvarka, įvairūs socialinio gyvenimo tipai ir formos. Visos socialinės formos sukuriamos tik žmogiškosios veiklos pagrindu (Brüsemeister, 2008). Negalios suvokimą lemia objektyvacijos išraiškos: negalios diagnostiniai kriterijai, gydymo metodai, klasifikacija, neigaliais besirūpinančios institucijos, taikoma socialinė kontrolė ir sankcijos. Objektyvacijos išraiškų sukurtas žinojimas įvairiais būdais perduodamas socialinei aplinkai (eksternalizuojamas) reakcijomis, vaizdiniais, žiniasklaidos pranešimais ir t. t. Individai nuolatos save eksternalizuoja, savo veiksmais kurdami ir perkurdami tam tikrus socialinius konstruktus.

Galima teigti, kad socialinis konstrukcionizmas pabrėžia deterministinę neigaliojo identiteto darybos logiką, teigdamas, kad neigaliojo savimonė priklauso nuo visuomenėje vyraujančių socialinių vaizdinių bei negalios, kaip socialinio fenomeno, interpretacijos.

Objektyvacija. Visuomenė yra objektyvi tikrovė, kitaip tariant, dėl *objektyvacijos* žmogiškoji veikla įgauna objektyvią prasmę (Appelrouth, Edles, 2006). Galima teigti, kad objektyvacijos metu visuomenės narių (neigaliųjų) ar reiškinių (negalios) kategorijos, sukurtos pasitelkus tipizaciją, įgauna tam tikrą etiketę (stigmą). Negalios, kaip sutrikimo, suvokimą (o kartu ir neigaliųjų identitetą) gali lemti įvairūs veiksniai: išsilavinimas, kertiniai įsitikinimai, socialinis statusas, stigmatizuotas požiūris ir pan. Kaip pažymi J. Mataitytė-Diržienė (2011), negalios suvokimas taip pat priklauso nuo objektyvuotų elementų: klinikinių sąveikų su profesionalais, struktūrinių visuomenės normų, kultūrinių pokyčių ir kt. Objektyvuotas negalios socialinis konstruktas perteikiamas kitoms kartoms ir taip iš naujo internalizuojamas. Bendriausia prasme objektyvaciją galima apibrėžti kaip objektyvaus pasaulio (reikšmių pasaulio) sukūrimą per kultūrą, kurio metu reikšmės ir reiškiniai tampa savaime suprantama ir neginčijama tikrove. Neigaliųjų identiteto konstrukcijų per/kūrimė svarbią vietą užima negalios *institucionalizacija*, tai yra neigalių individų tipizavimas ir kategorizavimas, atsižvelgiant į jų įvaizdžio, elgesio ir situacijos „nukrypimą“ nuo socialinės tvarkos. Individai kategorizuojami pagal tai, kiek geba atlikti savo socialinius vaidmenis. Galima sakyti, kad neigaliojo vaidmuo tampa institucionalizuotu elgesio tipu. Šiuo požiūriu institucionalizacija yra analogiška struktūrinio funkcionalizmo socialinės sistemos aiškinimui,

nes institucionalizuota tikrovė determinuoja savyje tam tikrą socialinę tvarką.

Svarbu akcentuoti, kad prasmių ir vaidmens perdavimui svarbus generacinis tęstinumas: kad visuomenė būtų „informuota“ apie neigaliųjų kategoriją ir socialinėse sistemose atliekamus vaidmenis, ateities kartos turi būti supažindinamos su prasmėmis. Švedijoje Liza Skär (2010) ištyrė, kad negalios vaizdinys ir neigaliųjų stereotipai turi tęstinumą skirtingose generacijose ir kaip statiška duotybė yra perduodami iš kartos į kartą. Tyrime dalyvavo daugiau kaip du šimtai 7–12 metų amžiaus vaikų, kurių buvo klausiama, su kuo jiems siejasi žodis „neigalieji“. Didžioji dalis nurodė, kad tai neatsiejama nuo ligų, pagalbinių įtaisų, paramos ir pagalbos. Tik labai maža dalis tyrime dalyvavusių vaikų nurodė, kad neigalus žmogus gali atlikti aktyvaus visuomenės dalyvio vaidmenį.

Visos institucionalizuotos prasmės yra perduodamos verbalinėmis ir simbolinėmis priemonėmis, tai yra reikšmės išreiškiamos *kalbiniu* (verbaliniu ir neverbaliniu) pavidalu (Appelrouth, Edles, 2006). Svarbu pažymėti, kad neigaliųjų (kaip ir kitų kategorizuotų socialinių grupių) vaidmens ir identiteto darybai svarbus *istorinis paaiškinimas* (kontekstas). Nuo istorinio konteksto, skirtingų kultūrų istorijos priklauso, kokios negalios reikšmės perduodamos iš kartos į kartą. Būtent, todėl skirtingose šalyse ir nevienodose kultūrose vyrauja įvairūs požiūriai į negalią ir neigalius asmenis. Objektyvacijos fazėje reikšmingas *legitimacijos* procesas, kurio metu istoriškai / kultūriškai sukurtos negalios prasmės yra įsiužetinamos kaip subjektyviojo patyrimo išdava.

Internalizacijos proceso metu objektyvuotasis socialinis pasaulis perkeliamas į sąmonę, vykstant socializacijai, ir tokiu būdu tampa individo sąmonės dalimi. Visuomenėje egzistuoja sampratos ir suvokimas, kas yra negalia, kaip ji pasireiškia, kokia jos prasmė, pasekmės ir pan. Negalios, kaip sutrikimo, suvokimą visuomenės nariai perima internalizacijos proceso metu (Appelrouth, Edles, 2006). P. L. Berger ir T. Luckmann socializacijos agentams apibūdinti vartoja sąvoką *reikšmingi kiti*. Negalios atveju tai gali būti šeima, giminaičiai, ekspertai, medikai, draugai, žiniasklaida ir kiti socializacijos procese dalyvaujantys veikėjai. *Reikšmingi kiti* (angl. *significant other*) perteikia savąsias nuostatas, savąjį negalios suvokimą. S. Appelrouth ir D. L. Edles (2006) akcentuoja, jog kasdieniame gyvenime labai svarbi socialinė sąveika, nes jos metu įgyjama svarbiausia patirtis apie kitus žmones. Socialinės sąveikos metu kiti asmenys suvokiami pasitelkiant *tipizacijos* schemas. Šios schemas padeda suprasti *kitus* ir su jais sąveikauti, jos taikomos abipusiškai. Tipizacija pasitelkiama ne tik kitų žmonių, bet ir pačių sąveikos

situacijų atžvilgiu (Brüsemester, 2008). Galima sakyti, negalios reikšmių suteikimui ir jų išsaugojimui sociokultūriniame kontekste svarbų vaidmenį užima tipizacija ir situacijų apibrėžtys. Prasminga trumpai paminėti M. Foucault mintis, jog neįgalus kūnas turi būti traktuojamas ne kaip asmens defektas, o kaip socialinė skirtybė. M. Foucault nuomone, asmenims labai svarbus ryšys su savo kūnu. Paklusnus kūnas yra tas, kurį galima valdyti, transformuoti, palenkti. Negalios atveju asmenys praranda savo ryšį su *paklusniu* kūnu, peržengiama riba tarp kūno intymumo ir viešumo (Tremain, 2005). Negalia tampa esmine individo charakteristika, J. Baudrillard žodžiais tariant, žymekliu (*signifier*) ir interpretacijos objektu ženklų sistemoje, sukeldama hierarchinę subordinaciją.

M. Foucault akcentuoja simbolinę kūno reikšmę tiek paties individo savimonei (*Self*), tiek požiūrių į negalią formavimuisi bei neįgaliųjų identiteto darybai. Kaip rodo atlikti tyrimai (Crawford, Ostrove, 2003; Šėporaitytė, 2006; Tarasoff, 2011 ir kt.), dauguma gyvenimo sričių, tarp jų ir seksualumas, tėvystė / motinystė, visuomenės požiūriu neįgaliajam yra *uždraustos* (arba nereikalingos), o pačiam neįgaliajam – tai jo gyvenimo dalis ir siekiamybė (Anderson, Kitchin, 2000; Šėporaitytė, 2006); neįgalieji suvokiami kaip „seksualiniai monstrai“ (Crawford, Ostrove, 2003; Tarasoff, 2011), belytės asmenybės. Tyrimuose atsispindinti takoskyra tarp negalios ir šeimos kūrimo visuomenėje griaua / panaikina neįgalios *moters-motinos* ir neįgalaus *vyrų tėvo* tapatumus.

Galima teigti, kad neįgalaus asmens identiteto darybai svarbus tiek objektyviosios, tiek subjektyviosios realybės suvokimas. Subjektyvioji jausena, susiformuoja iš subjektyviosios realybės suvokimo, kitaip tariant, tas pats objektyvus faktas įvairių žmonių / grupių gali būti interpretuojamas skirtingai. Subjektyviajai realybei priskirti visuomenėje susiformavę vyraujantys stereotipai, taip pat neįgalaus asmens susitapatinimas su jam priskirtu įvaizdžiu ir elgsena yra betarpiškai svarbūs veiksniai, lemiantys neįgaliojo padėtį visuomenėje ir savo minčių bei elgesio reflektavimą.

Dramaturginė teorija: neįgaliųjų identitetas kaip vaidinimo išdava

Dramaturginėje teorijoje, besiremiančioje teatro vaidmens metafora, akcentuojamas individo tapatinimas su vaidmeniu arba kauke. Atsižvelgiant į identiteto situaciškumą, ilgainiui vaidmens arba kaukės samprata tampa antrąja individo prigimtimi bei asmenybės atspindžiu. Individo socialinis identitetas priklauso nuo *savęs pateikimo kasdieniame gy-*

venime (Goffman, 1959) ir yra sudarytas iš įvairių diskursų, į kuriuos jis „įstatytas“ (Foucault, 1969).

Erving Goffman sukurta dramaturginė teorija teigia, kad individų socialinė sąveika remiasi socialinio vaidinimo logika, kurios iš individo tikisi *publika* (visuomenė ar atskiros jos struktūros). Įtampa / socialinis konfliktas kyla, kuomet atsiranda skirtumas tarp to, ko individai tikisi vieni iš kitų ir ką kiekvienas konkretus individas nori daryti (*vaidinti*). Asmens savimone (*self*) dramaturgijos teorijoje apibrėžiama kaip socialinio gyvenimo scenoje susiformavęs dramaturginės sąveikos padarinys. E. Goffman nemažai dėmesio skiria individų stigmatizacijos analizei, išskirdamas du stigmų tipus: diskredituotas (*discredited*) ir diskredituojamas (*discreditable*) stigmas. Diskredituotas stigmas galima apibrėžti kaip *akivaizdų neatitikimą tarp virtualaus (apibendrinto normalaus) ir realaus (esamo) tapatumo* (Leonavičius ir kt., 2005). Fizinės, raidos ar psichikos negalios atveju, kuomet negalia yra aiškiai matoma, išryškėja akivaizdus neatitikimas tarp virtualaus ir realaus individo tapatumo (diskredituotos stigos efektas). Tačiau svarbu akcentuoti: nors individas ir yra stigmatizuojamas, tačiau kartu jis sąveikauja su kitais nesislėpdamas. Dramaturginės teorijos požiūriu, individui (atlikėjui), turinčiam atskleistą (diskredituotą) stigmą, labai svarbu valdyti įtampą, nes, neatitikdamas visuomenės normų ir negalėdamas atlikti „normalios“ veiklos (tapačios kitiems visuomenės nariams), neįgalusis nuolat „primena“ apie savo negalią, jaučiasi nevisavertis visuomenėje. Nuolat akcentuodamas savo išskirtinumą ir save žemindamas (*self-profanation*), neįgalus asmuo sukelia sunkumų aplinkiniams, palaikantiems socialinį kontaktą, ir galiausiai tampa našta ar yra socialiai atskiriamas nuo visuomenės gyvenimo (*publikos*). Neįgalaus individo socialinėje elgsenoje atsiranda vaidmenų ribojimas, kurį E. Goffman apibrėžia *vaidmens atstumo* sąvoka (Leonavičius ir kt., 2005).

Kitokia situacija susiklosto, kuomet individo elgsens (o kartu ir jo tapatumas) yra susiję su diskredituojama stigma, kuomet individo virtualaus ir esamo tapatumo skirtumas visuomenei ar atskiroms jos struktūroms (*publikai*) nėra žinomas ar akivaizdžiai matomas. Pavyzdžiui, akivaizdžiai nematoma fizinė negalia, sąlygota įvairių vidaus organų ligų, arba psichikos liga, kaip šizofrenija, kuri gali būti kontroliuojama medikamentais ir pan. Kadangi publika nežvelgia skirtumo tarp apibendrintos normalios ir realios individo tapatybės, vienas pagrindinių individo siekių tampa valdyti informaciją, kuri neatskleistų publikai jo išskirtinumą (virtualios ir realios tapatybės skirtumas).

Dramaturginėje teorijoje pabrėžiama, kad *kitoks* dar nereiškia nei bloga, nei gera. Tačiau rea-

lybėje taip nėra: *kitoks* jau yra ne kaip visi, todėl nedelsiant įvertinamas. Stigma yra etiketė, kuri nurodo pastebėtus labai negatyvius veiksmus ar bruožus, atskiriančius stigmatizuotą asmenį nuo *normalių* žmonių (Stange, 2004); stigma nepaiso visų kitų asmens savybių ir sutapatina jį su nukrypėliu. Negalia tarsi tampa esmine individo charakteristika ir pagrindine tapatybe, užgožiančia kitus individo tapatybės ir asmenybės bruožus. Socialinis individo identitetas sugretinamas su individą diskredituojančia stigma; taip formuojasi atitinkami požiūriai ir specifiniai sąveikos tipai (Stange, 2004). Jei neįgalusis prisiiama jam priskiriamą stigmą, jis susitapatina su ja ir atlieka stigmatizuotam asmeniui priskirtus vaidmenis, kurie yra menkavertiško identiteto ir savivertės priešastis. Stigma požiūriui į neįgaliuosius suteikia neigiamą konotaciją: į neįgaliuosius žiūrima su gailėsčiu, visuomenės nariai jų vengia, sąmoningai ar nesąmoningai juos izoliuoja.

Akcentuojama, kad vaidmens atlikimas (vaidinimas: *pasirodymas ir raiškos būdas*) lemia efektyvią veiklą naujoje gyvenimo situacijoje, taip pat subordinuoja vienam ar kitam socialiniam sluoksniui. Priklausymas atitinkamam socialiniam sluoksniui / grupei identifikuoja savęs suvokimą ir savo padėtį visuomenėje. Naujų vaidmenų „išmokymas“ lemia geresnę adaptaciją visuomenėje, aktyvesnį išitraukimą į bendruomeninę veiklą bei gebėjimą kontroliuoti tam tikrus faktus, galinčius paveikti tolimesnį gyvenimą (Stange, 2004). Neįgalūs asmenys, pajutę, jog negali atitikti visuomenės keliamų normų, yra priversti susitaikyti su naujuoju „neįgaliojo“ vaidmeniu (Zbinden ir kt., 2004). Tačiau asmeniui, priėmus ir susitapatinus su neįgaliojo vaidmeniu, iškyla grėsmė susidurti su neigiamą aplinkinių reakcija ir susilaukti tokių sankcijų kaip autonomiškumo praradimas, nuomonės ignoravimas, socialinių ryšių nutraukimas ir t. t.

Išvados

1. Apžvelgtos sociologijos paradigmos (struktūrinis funkcionalizmas, socialinis konstrukcionizmas ir E. Goffman dramaturginė teorija) teoriškai konceptualizuoja ir pagrindžia negalios, kaip socialinio reiškinių, prigimtį ir neįgaliųjų identiteto darybos specifiką. Remiantis atliktomis teorinėmis išvalgomis, galima teigti, kad neįgaliųjų identiteto darybai svarbūs tiek subjektyvūs individo požiūris į savo negalią ir savo situacijos vertinimas, tiek socialiniai – kultūriniai veiksniai, tokie kaip visuomenėje vyraujantys stereotipai, negalios vaizdiniai, vertybinės nuostatos, socialinė sistema, subordinacijos mechanizmai ir pan.

2. Dėl *struktūrinio funkcionalizmo* negalios, kaip objektyvios ir savaime suprantamos tikrovės, egzistavimo neįgalieji priversti priimti ir susitapatinti su neįgaliojo vaidmeniu. Neįgaliųjų ir visuomenės socialinė distancija lemia neįgaliųjų stereotipizaciją, socialinę atskirtį ir identiteto problemišumą, paneigianti individų savimone (*Self*). Struktūrinio funkcionalizmo paradigmoje, pagrįstoje dedukcinio reikšmių priskyrimo logika, neįgaliųjų identitetas konstruojamas iš grupinių (visuomenės) prasmių ir taip tampa paties individo asmenine prasme.
3. *Socialinis konstrukcionizmas* teigia, kad socialinės sąveikos ir tipizacijos pagalba kuriamos negalios reikšmės. Sukurtas žinojimas perteikiamas socialinei aplinkai ir tokiu būdu perduotos reikšmės įgyja savarankišką egzistenciją ir pradedamos suvokti kaip objektyvi realybė. Neįgaliųjų identiteto daryboje svarbią vietą užima *reikšmingi kiti* ir jų perteikiamos tipizacijos schemas. Negalios reikšmės formuojamos ir kinta priklausomai nuo istorinio konteksto, komunikacijos priemonių / būdų, nuo instituciškai legitimuotos tvarkos ir kt., tačiau neįgalieji neturi pakankamai galios valdyti (konstruoti ir rekonstruoti) negaliai suteikiamas reikšmes dėl tipizacijos ir socialinės sąveikos tipų, išivirtinusių ir perduodamų sociokultūriniame kontekste.
4. Neįgalaus individo galią, kuriant asmeninį ir socialinį identitetą, akcentuoja E. Goffman ir jo sukurta dramaturginė teorija. E. Goffman teigimu, neįgalaus asmens identitetas priklauso nuo to, kaip gerai individas geba atlikti savo socialinius vaidmenis (vaidinti), kaip tiksliai šie vaidmenys atitinka visuomenės (publikos) lūkesčius ir kaip efektyviai neįgalusis geba valdyti kilusią socialinę įtampą dėl vaidmens išpildymo neatitikimo publikos lūkesčiams.

Literatūra

1. Adomaitienė R., Mikelkevičiūtė J., 2001, Negalios fenomenas sociologijos teorijų požiūriu. *Ugdymas. Kūno kultūra. Sportas*. Nr. 4 (41). P. 5–14.
2. Anderson P., Kitchin R., 2000, Disability, Space and Sexuality: Access to family Planning Services. *Social Science & Medicine*. Nr. 51 (8). P. 1163–1173.
3. Appelrouth S., Edles D. L., 2006, *Classical and contemporary sociological theory*. London: Sage Publications.
4. Berger P. L., Lukmann T., 1999, *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: Prada.
5. Brüsemeister T., 2008, *Bildungssoziologie. Einführung in Perspektiven und Probleme*. Wiesbaden: GWV Fachverlage.
6. Crawford D., Ostrove J. M., 2003, Representations of Disability and the Interpersonal Relationships of Wo-

- men with Disabilities. *Women & Therapy*. Nr. 26 (3–4). P. 179–194.
7. Černevičiūtė J., 2008, Gyvenimo stiliaus stratifikacija, naratyvai ir sukonstruoti tapatumai. *Filosofija. Sociologija*. Nr. 19 (1). P. 26–34.
 8. Čiubrinskas V., 2011, Identitetas ir identiteto politika: antropologinės dimensijos tiriant nacionalinį ir transnacionalinį saistymąsi. In: V. Čiubrinskas (sud.). *Lietuviškasis identitetas šiuolaikinės emigracijos kontekstuose*. Kaunas: VDU leidykla.
 9. Dewsbury G., Clarke K., Randall D., Rouncefield M., Sommerville I., 2004, The anti-social model of disability. *Disability & Society* Nr. 19 (2). P. 145–158.
 10. Fisher D., Ahern L., 2007, *People can recover from mental illness*. National Empowerment Center: <http://www.power2u.org/articles/recovery/people_can.html>.
 11. Hetzel M., 2009, Diskurse von Behinderung und ihre Kritik, *Friedrichshainer Kolloquien IMEW*. Berlin. <http://www.imew.de/fileadmin/Dokumente/Volltexte/FriedrichshainerKolloquien/Hetzel_DiskurseBehinderung.htm>.
 12. Keurs P., 2006, *Condensed reality. A study of material culture*. The Netherlands: CNWS Publications.
 13. Leonavičius V., Norkus Z., Tereškinas A., 2005, *Sociologijos teorijos*. Kaunas: VDU.
 14. Mataitytė-Diržienė J., 2011, Sutrikusios psichikos asmenų vaizdavimas Lietuvos žiniasklaidoje. *Daktaro disertacija*. Lietuvos socialinių tyrimų centras.
 15. Matulionis A. V., Šedienė P., 2008, Lėtine psichikos liga sergančio asmens vaidmenų pokyčiai. *Filosofija. Sociologija*. Nr. 19 (2). P. 97–105.
 16. Merton R. K., 2000, Opportunity structure: the emergence, diffusions and differentiation of a sociological concept. Ed.: Adler F. and Laufer W. S. *The legacy of anomie theory*. New Jersey: Transaction Publishers.
 17. Parsons T., 1951, *The social system*. Ed.: Turner B. S. (1991). London: Routledge.
 18. Skär L., 2010, Children's conceptions of the word 'disabled': a phenomenographic study. *Disability & Society*. Nr. 25 (2). P. 177–189.
 19. Stange H., 2004, *Grundlagen einer Soziologie der Behinderung* <<http://www.fk-reha.uni-dortmund.de/Soziologie/Vorlesungen/2004-SS/130063-Skript.pdf>>.
 20. Šėporaitytė D., 2006, Negalia ir lytis. Fiziškai neįgalių moterų moteriškumo sampratos. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*. Nr. 2(18). P. 108-130.
 21. Tarasoff L., 2011, Maternity rolls: pregnancy, childbirth and disability. *Disability & Society*. Nr. 26 (6). P. 785–788.
 22. Tremain S., 2005, *Foucault and the Government of Disability*. United States of America: University of Michigan press.
 23. Wagner P., 2004, Identity and selfhood as a problematic. In: *Identities. Time, difference and boundaries*. Ed.: Friese H., Assman A. New York: Berghahn Books.
 24. Zbinden E., Goerg D., Garin C., Bétrisey C., 2004, Diskriminierung und Stigmatisierung von Behinderten: Auswirkungen auf verschiedene Lebensbereiche. P. 1–8. <http://home.arcor.de/politics/de/files/Diskriminierung_Stigmatisierung_Behinderter.pdf>.

CONSTRUCTION OF IDENTITY OF THE DISABLED: THEORETICAL IMPLICATIONS IN SOCIOLOGY

Ugnė Žalkauskaitė

Summary

The aim of the article is to analyse theoretical implications of disabled people, to identity formation on the basis of sociological theories. This article presents theoretical conceptualisation of identity, analysis of construction of identity of the disabled according to paradigms of structural functionalism and social constructionism as well as the most important statements of Goffman's dramaturgical theory. The article is based on scientific literature analysis and interpretation.

The review of theoretical paradigms (structural functionalism, social constructionism and Goffman's dramaturgical theory) theoretically conceptualises and justifies disability as a social phenomenon and theoretical construction of identity of the disabled. Based on the theoretical implications it can be said that subjective individual attitudes to one's disability and situation evaluation, sociocultural factors such as stereotypes in society, images of disability, moral values, social system, mechanism of subordination are the most important for construction of identity of the disabled.

Key words: disabled, disability, construction of identity.

NEĮGALIŪJŲ IDENTITETO DARYBA: TEORINĖS PRIELAIDOS SOCIOLOGIJOJE*Ugnė Žalkauskaitė***Santrauka**

Šio straipsnio tikslas – remiantis sociologijos teorijomis, išnagrinėti neįgaliųjų identiteto darybos teorines prielaidas. Straipsnyje pateikiama identiteto sampratos teorinė konceptualizacija, teoriškai analizuojama neįgaliųjų identiteto daryba, remiantis struktūrinio funkcionalizmo ir socialinio konstrukcionizmo paradigmomis, apžvelgiami svarbiausi E. Goffman dramaturginės teorijos teiginiai. Straipsnis paremtas mokslinės literatūros šaltinių analize bei jų interpretacija.

Apžvelgtos sociologijos teorinės paradimos (struktūrinis funkcionalizmas, socialinis konstrukcionizmas ir E. Goffman dramaturginė teorija) teoriškai konceptualizuoja ir pagrindžia negalios, kaip socialinio fenomeno, prigimtį ir teorinę neįgaliųjų identiteto darybą. Remiantis atliktomis teorinėmis išvalgomis, galima teigti, kad neįgaliųjų identiteto darybai svarbūs tiek subjektyvus individo požiūris į savo negalią ir savo situacijos vertinimas, tiek socialiniai – kultūriniai veiksniai, tokie kaip visuomenėje vyraujantys stereotipai, negalės vaizdiniai, vertybinės nuostatos (ar vertybių kataklizmai), socialinė sistema, subordinacijos mechanizmai ir pan.

Prasminiai žodžiai: neįgalieji, negalia, identiteto daryba.

[teikta 2012-09-24